

Magdalena Majewska
Uniwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny

Autoreferat

Językowe obrazy kobiety i mężczyzny w felietonach prasowych z przełomu wieków XX i XXI (na przykładzie tekstów Tomasza Raczka i Małgorzaty Domagalik z tygodnika „Wprost”)

Promotor: dr hab. Beata Kuryłowicz, prof. UwB

Recenzenci: dr hab. Małgorzata Bortliczek, prof. UŚ

dr hab. Joanna Kulwicka-Kamińska, prof. UMK

Utrwalony w kulturze polskiej przełomu wieków XX i XXI obraz kobiety i mężczyzny jest niejednorodny i wielowymiarowy. Mężczyzna jest zagubiony, często nie wie, czego oczekuje od niego kobieta. Sytuacja gospodarczo-ekonomiczna Polski wymusza na niektórych z mężczyzn podporządkowanie się kobiecie. Jeden z wariantów zachowań społecznych pokazuje, że mężczyzna zmuszony jest do przejmowania tzw. kobiecych ról. W tej grupie mężczyzn niewielu jest takich, którzy otwarcie i bez zażenowania przyznają się do nowej roli. Natomiast ci, którzy formalnie nadal są głowami rodzin, powoli dostrzegają, że kształtuje się nie tylko nowy typ kobiety i rodziny, ale także mężczyzny. W drugim wariancie mężczyźni odnawiają zagubione przed wiekami relacje z dziećmi i kobietą, współuczestniczą w wychowywaniu potomków. Dbają o swój wygląd, by podobać się kobiecie. Nie próbują jej zdominować, lecz starają się budować związek partnerski, oparty na dyskusji i negocjacji. Kobieta natomiast ulega procesowi maskulinizacji¹ – przejmuje po trosze stereotypowe cechy męskiej płci (jest asertywna, potrafi sprawować kontrolę nie tylko nad domem i rodziną, ale także w pracy, potrzebuje sukcesu i dominacji), ale jednocześnie nie pozbywa się dotychczasowych ról, które ewoluują². Atrakcyjna fizycznie kobieta łączy prowadzenie domu z pracą zawodową. Kobieta i mężczyzna we współczesnej kulturze wymieniają się przypisanymi stereotypowo rolami, uzupełniają się.

¹ M. Uliński, *Kobieta i mężczyzna. Dzieje refleksji filozoficzno-społecznej*, Kraków 2001, s. 312.

² Zob. K. Deaux, M. Kite, *Stereotypy płci*, [w:] *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenia na różnice*, (red.) B. Wojciszke, Gdańsk 2004, s. 354-376.

Cel rozprawy i motywy wyboru problematyki badawczej

Ten krótki rys, przedstawiający miejsce kobiety i mężczyzny w świecie przełomu wieków XX i XXI, stanowi swoiste wprowadzenie do problematyki stanowiącej przedmiot badań mojej pracy. Celem rozważań zawartych w rozprawie jest rekonstrukcja wizji kobiety i mężczyzny w felietonach Tomasza Raczka i Małgorzaty Domagalik, opublikowanych w opiniotwórczym tygodniku społeczno-politycznym „Wprost” na przełomie XX i XXI wieku. Jest to istotny moment w ewolucji ról społecznych kobiety i mężczyzny, w sposobie postrzegania obu płci, albowiem po zmianie ustroju politycznego i otwarciu polskiego społeczeństwa na mody z Zachodu, dokonała się także znacząca zmiana profili kulturowych kobiety i mężczyzny. W tekstach Raczka i Domagalik obserwujemy początki tego procesu, który w kolejnych latach przybrał na sile i przebudował postrzeganie obu płci przez współczesnych Polaków.

Zagadnieniom płci w języku polskim poświęconych zostało wiele opracowań książkowych, mówiących o nieproporcjonalności i niesamodzielności języka przedstawiającego kobiety³ czy wręcz seksizm języka⁴, a także monografie słownikowe⁵. O zainteresowaniu badaczy tym tematem może świadczyć również wielość artykułów traktujących o płci i języku⁶. Mimo jednak obszernej literatury na ten temat, obraz kobiety i mężczyzny w felietonach przełomu XX i XXI wieku, który przedstawia ważny etap ewolucji w postrzeganiu tego fragmentu świata w polskim społeczeństwie, stanowi obszar niezbadany. Analizy przedstawione w niniejszej pracy są więc wypełnieniem luki na mapie badań językowo-kulturowych.

³ Zob. *Język a Kultura*, t. 9, *Płeć w języku i kulturze*, (red.) J. Anusiewicz, K. Handke, Wrocław 1994.

⁴ Zob. M. Karwatowska, J. Szypra-Kozłowska, *Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim*, Lublin 2005.

⁵ Zob. Wł. Kopaliński, *Encyklopedia „drugiej płci”*, Warszawa 1995.

⁶ Na temat płci uwikłanej w język pisali między innymi: Jerzy Bartmiński [*Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki*, [w:] *Język a Kultura*, t. 12, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, (red.) J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław 1998, s. 63–83], Paweł Boski [*Męskość – Kobiecość jako wymiar kultury. Przegląd koncepcji i badań*, [w:] *Męskość – Kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej*, (red.) J. Miluska, P. Boski, Warszawa 1999, s. 66–97], Kazimierz Długosz [*Językowy obraz kobiety i mężczyzny w polszczyźnie potocznej*, „Prace Filologiczne” 2000, t. 45], Henryk Duda [*Jan Niecisław Baudouin de Courtenay – prekursor „lingwistyki feministycznej”*, „Roczniki Humanistyczne” 1, 1998, s. 663–673], Alicja Kępińska [*Pani prezydent czy prezydentka?*, „Poradnik Językowy”, 2007, z. 3, s. 79–84], Jadwiga Kowalikowa [*Od męża do palanta, czyli o płci „mocnej” osłabianiu*, [w:] *Język a komunikacja 4. Zbiór referatów z konferencji „Język trzeciego tysiąclecia” II*, Kraków, 28 lutego-2 marca 2002, t. 1, *Nowe oblicza komunikacji we współczesnej polszczyźnie*, (red.) G. Szpila, Kraków 2002, s. 243–250], Anna Pajdzińska [*Kobieta najlepszym przyjacielem człowieka (przyczynek do językowego obrazu świata)*, [w:] *Studia z historii języka polskiego i stylistyki historycznej ofiarowane Profesor Halinie Wiśniewskiej na 50-lecie Jej pracy naukowo-dydaktycznej*, (red.) Cz. Kosyl, Lublin 2001, s. 151–159] czy Jolanta Szypra-Kozłowska i Małgorzata Karwatowska [*Jak Polka z Polakiem – językowe bariery w komunikacji między płciami*, [w:] *Bariery i pomosty w komunikacji językowej Polaków. Materiały z V Forum Kultury Słowa „Polak z Polakiem, Porozumiewanie się. Bariery i pomosty”*, Lublin 16–18 października 2003, (red.) J. Bartmiński, U. Majer-Baranowska, Lublin 2005, s. 91–118].

Metody doboru materiału i narzędzia badawcze

Materiał badawczy został wybrany z tygodnika „Wprost” za lata 1998-2005, czyli z końca XX i początków XXI wieku. Felietony stanowiące podstawę analiz powstały na przestrzeni kilku lat – taki dobór materiału daje głębszy wgląd w specyfikę indywidualnego stylu autorów. Wybór felietonistów podyktowany został przede wszystkim tematyką ich tekstów, traktujących o męskich i kobiecych wzorcach osobowych, ujmowanych z różnych punktów widzenia. Ponadto Raczek i Domagalik to postaci o silnie zindywidualizowanych osobowościach, wyraziści światopoglądowo, na przełomie XX i XXI wieku znani i popularni, a także mający duży wpływ na opinię publiczną.

Poddane analizie teksty tworzą cykle felietonów, które przedstawiają subiektywne spojrzenie na kobietę i mężczyznę. Ta zindywidualizowana wizja jest efektem niestereotypowego postrzegania płci przez autorów felietonów, którzy znani są z niezwykle liberalnych poglądów w sferze społeczno-obyczajowej. Konwencjonalne, stereotypowe obrazy podlegają więc w ich tekstach autorskim modyfikacjom, zależnym od ówczesnych mód kulturowych.

Rozprawa sytuuje się w nurcie lingwistyki kulturowej. Przyjmuję tu rozumienie języka jako narzędzia ludzkiego poznania, myślenia i rezultatu procesów zachodzących w umyśle⁷. Podstawę metodologiczną badań stanowi koncepcja językowego obrazu świata, który za Ryszardem Tokarskim definiuję jako:

„(...) zbiór prawidłowości zawartych w kategoryalnych związkach gramatycznych (fleksyjnych, słowotwórczych, składniowych) oraz semantycznych strukturach leksyki, pokazujących swoiste dla danego języka sposoby widzenia poszczególnych składników świata oraz ogólniejsze rozumienie organizacji świata, panujących w nim hierarchii i akceptowanych przez społeczność językową wartości.”⁸

Wnioskowaniu poddaję motywacje semantyczne, właściwości słowotwórcze leksemów, etymologię, konotacje semantyczne⁹ oraz indywidualne sądy na temat świata¹⁰ zawarte w języku. Analiza zdeterminowanych kulturowo znaczeń słów opisuje przede

⁷ Zob. R. Langacker, *Wykłady z gramatyki kognitywnej*, (red.) H. Kardela, Lublin 1995; G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, przeł. T. P. Krzeszowski, Warszawa 1988.

⁸ R. Tokarski, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Współczesny język polski*, (red.) J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 366.

⁹ Zob. R. Grzegorzczakowa, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, (red.) J. Bartmiński, Lublin 1999.

¹⁰ Zob. J. Bartmiński, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, (red.) J. Bartmiński, Lublin 1999.

wszystkim człowieka oraz jego sposób patrzenia na świat. Językowy obraz świata realizowany jest w konkretnych tekstach, a każdy tekst (lub grupa tekstów) przedstawia autorskie, podmiotowe spojrzenie na przedstawiony w nim temat oraz indywidualne, sprofilowane postrzeganie świata, podmiotowe realizacje wartości czy stosunek do stereotypów w zindywidualizowanej wizji świata.

Struktura rozprawy

Rozprawa składa się z dwóch części, teoretycznej i analitycznej. W części pierwszej przedstawiłam przełom XX i XXI wieku w mediach, skutki przemian w życiu społeczno-politycznym w Polsce po roku 1989 i po roku 2001 na rynku prasowym, a także przybliżyłam felieton jako gatunek. Rozdział zakończyłam charakterystyką tygodnika „Wprost” oraz prezentacją sylwetek autorów felietonów: Tomasza Raczka i Małgorzaty Domagalik. W rozdziale drugim pierwszej części opisałam koncepcję językowego obrazu świata w kontekście badań nad idiolektem sprofilowanym gatunkowo, zreferowałam źródła oraz podstawowe pojęcia i definicje językowego obrazu świata, omówiłam problem subiektywnej wizji rzeczywistości wynikającej z profilowania tekstowego oraz nakreśliłam miejsce wartości (wartościowania) i stereotypów w tekstowym obrazie świata.

Część badawczą otwiera rozdział o kobiecie i mężczyźnie w kulturze europejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem wzorców kobiety i mężczyzny w tradycji filozoficznej Zachodu. Dalszą część tego rozdziału poświęciłam profilom kobiety i mężczyzny w kulturze XX i XXI wieku oraz w polszczyźnie. Zasadniczą część pracy stanowi rozdział drugi i trzeci, w których przedstawiłam analizę języka i stylu, służących kreacji wizji kobiety i mężczyzny w felietonach Raczka i Domagalik. Rozdział ostatni to próba sformułowania wniosków wynikających z analizy.

Rezultaty badań własnych i podsumowanie

Wizja kobiety wyłaniająca się z tekstów Raczka uderza z jednej strony typowością obrazowania, z drugiej natomiast kreatywnością wynikającą z twórczego przetworzenia tradycyjnych wzorców kulturowych.

Kobieta zaprezentowana w felietonach T. Raczka to istota słaba, oczekująca pomocy i ratunku od swego obrońcy. Tę wizję felietonista przedstawił za pomocą plastycznego obrazu skonstruowanego na wzór hollywoodzkiego westernu, dzięki czemu podkreślił tradycyjne spojrzenie na kobietę. Raczek eksponuje także kobietę przez pryzmat pięknego ciała (np.

zgrabna, szczupła): podkreśla korzyści, ale także uwydatnia negatywne aspekty piękna zewnętrznego (*utrata podmiotowości*). Potrzeba piękna jest tak duża, że kobieta zdolna jest wiele dla niej poświęcić, co Raczek uwydatnił przez użycie nazewnictwa z pola semantycznego medycyny i fizjologii (*głodzenie się, lekomania, duszenie się w oparach własnego potu*), a także przy pomocy frazeologizmów poddanych różnym modyfikacjom (np. *nadstawianie twarzy różnym chirurgom plastycznym*), ukazującym świeżość spojrzenia na opisywane zjawisko.

Przez pryzmat piękna zewnętrznego scharakteryzowane zostały także stereotypowe wyobrażenia kobiet: blondynki i brunetki. W felietonach Raczka ulegają one przewartościowaniu – wbrew utrwalonemu wzorcowi kulturowemu blondynka jest *inteligentna, niesamowita, pociągająca* (Cameron Diaz), a brunetka seksowna – to *ideal ognistej południowej urody* (Sophia Loren). Piękne ciało łączone jest również z modelkami, które felietonista przedstawia na zasadzie zderzenia starego i współczesnego świata. Z dawnym światem wiąże ponadczasowy kanon idealnej urody i bogate wnętrze kobiet, z kolei charaktery współczesnych mu modelek określa mianem *wieszaków i przezroczystrych*.

Z prototypowym ujęciem kobiety łączy się również emocjonalność i tę Raczek przypisuje Edycie Górniak. Felietonista portretuje piosenkarkę na dwa sposoby: wyraża uwielbienie i porównuje gwiazdę do kultowej Marlin Monroe, ale także opisuje ją negatywnie (m.in. za pomocą metaforycznego frazeologizmu *puszka Pandory*). Opisując inną piosenkarkę – Whitney Huston – autor skupia się na ukazaniu jej uczuciowości poprzez stosowanie emocjonalnych wyrażen potocznych, budujących negatywny obraz gwiazdy.

W wizji świata Raczka kobieta dorównuje mężczyźnie na gruncie zawodowym. Felietonista zestawia polską dziennikarkę, Ewę Drzyzgę, z amerykańską supergwiazdą, Oprah Winfrey, w tym celu używa metafor rzemieślniczych i sportowych. Charakteryzując Drzyzgę, stosuje metafory pojęciowe DZIENNIKARSTWO TO RYWALIZACJA SPORTOWA, DZIENNIKARZ TO RZEMIEŚLNIK oraz DAŻENIE DO CELU TO DROGA. Twórczo modyfikuje frazeologizmy (np. *z łatwością trafia prosto w serce*) czy tworzy skojarzenia z nazwiskiem *drzazga w sercu*, które podkreślają profesjonalizm i empatię dziennikarki. Opisując Annę Dymną, Raczek również wykorzystuje metaforykę z pola semantycznego ‘serce’, dzięki czemu eksponuje serdeczność i ciepło kobiety. Jednak wzorem dziennikarskiego profesjonalizmu jest według felietonisty Irena Dziedzic, której perfekcjonizm został skonstrastowany z amatorszczyzną większości współczesnych dziennikarzy (*doskonałości anachronicznej, ale jednak wolnej od amatorszczyzny, chałtury*).

W felietonach Raczka kobieta zdolna jest również zdobyć władzę i dowodzić, co podkreśla jej miejsce w społeczeństwie końca XX wieku. Felietonista wyeksponował takie cechy konotacyjne, jak: ‘nie podporządkowuje się’, ‘ma wysoką pozycję w hierarchii zawodowej’ i ‘pod każdym względem dorównuje mężczyznom’.

Wykorzystanie metaforyki z obszarów tradycyjnie łączonych z mężczyznami (wojenną, sportową i kupiecką) widoczne jest w obrazowaniu kobiet preterek informacji i pogodynek: preter pogody znalazł *godną siebie rywalkę*, dziennikarka jest *pionierką*. Z drugiej strony kobieta – preter informacji to *gladiator* i *król wieczoru* walczący o palmę pierwszeństwa, zainteresowanie widzów.

Inaczej portretuje kobietę Domagalik, której wizja jest niezwykle emocjonalna i stronnicza. Feministyczny punkt widzenia autorki widoczny jest w eksponowaniu kobiety silnej, nierzadko niebezpiecznej, ale też niezależnej, samodzielnej, łamiącej konwenanse. Domagalik stosuje bogatą metaforykę w celu podkreślenia najistotniejszych cech kobiety. Przenośnia *piranii* (wtórna wobec *modliszki*, *wampa* czy *meduzy*) prezentuje kobietę destrukcyjną, nienawidzącą inności i zaborczą. Z kolei *harpia* w metaforyczny sposób określa kobietę ponadprzeciętną, o nieszablonowym podejściu do świata, wiele wymagającą od siebie i od innych. Osią charakterystyki tego profilu kobiety jest opozycja typowy – wyjątkowy, a zastosowane metafory wartościujące DOBRO TO GÓRA, ŚWIADOMY TO W GÓRĘ, SZCZĘŚLIWY TO W GÓRĘ służą afirmacji płci pięknej.

Domagalik rozprawia się ze stereotypami dotyczącymi kobiecej urody, zwłaszcza blondynek (seksapil jest tu źródłem kobiecej siły). Według felietonistki kategoria piękna cielesnego jest pojęciem względnym, nie stanowi o kobiecości i jest trudna do uchwycenia ze względu na swoją złożoność i zmienność. Domagalik, próbując przełamać stereotyp pięknej kobiety, zestawia piękno zewnętrzne i inteligencję. Uroda jest źródłem zarówno siły, jak i zniewolenia, piękno ciała nie oddaje też prawdziwej osobowości kobiety. Przywołując łacińską sentencję (*o gustach się nie dyskutuje*), autorka otwarcie wskazuje na subiektywne postrzeganie piękna, urody.

Wykreowaną przez Domagalik wizję kobiety najczęściej jednak współtworzą piękne ciało i piękny umysł (*robią lifting biustu* i *robią doktoraty*). Według Domagalik takie połączenie cech fizycznych i umysłowych pozwala w każdej kobiecie dostrzec ideał.

Felietonistka portretuje także kobiety wyłamujące się z tradycyjnie pojmowanych ról społecznych. Przedstawiając kobietę jako korespondenta wojennego, przypisuje jej męski

styl działania, podnoszący jej prestiż. Z kolei metafora Księżniczki – Machiavelliny buduje dodatkowo nacechowany obraz kobiety sprawującej władzę.

Charakteryzując kobiety, autorka felietonów stosuje wartościujące metafory orientacyjne GÓRA – DÓŁ, waloryzujące frazy, zwroty i wyrażenia (*traktowane są z góry, spojrzeć przychylniej, zawodowe szczyty*), które przez przedstawienie dwóch biegunów (kobiecości i męskości), sytuują kobietę w sferze niezależności, wolności w podejmowaniu decyzji i osobistego rozwoju. Zależność kobiety od mężczyzny została wyrażona ironicznie (*Rany boskie, w głowie się poprzewracało, nie wiedzą, czego chcą*). Według Domagalik mężczyzna może zostać co najwyżej partnerem kobiety, która w damsko-męskim świecie staje się postacią nadrzędną.

Obraz mężczyzny zawarty w felietonach Raczka odzwierciedla tradycyjne wyobrażenie męskości. Felietonista zaznacza archetypiczne cechy rycerza i obrońcy kobiet. W celu podkreślenia męskiego wzorca zachowania Raczek wprowadził do felietonu postać z filmu *Bez przebaczenia*, graną przez Clinta Eastwooda (prototypowa męskość to także siła i niepoddawanie się). Wyeksponowaniu walorów męskiej postawy służy również zastosowanie konwencji spektaklu, którego nieodzownym elementem jest publiczność, w tym wypadku żeńska, podsycająca męską próżność i potrzebę zademonstrowania odwagi i waleczności. Innym utrwalonym wzorcem kulturowym, obecnym w felietonach Raczka, jest mężczyzna bezwzględny i skuteczny – ucieleśniony przez agenta 007, Jamesa Bonda.

Uosobieniem wyżej opisanego profilu mężczyzny jest także Kamil Durczok, który wykazał niezwykły hart ducha podczas zmagania z chorobą nowotworową. Męską postawę, którą charakteryzuje niezłomność, zdeterminowanie i odwaga, zaprezentował Raczek poprzez zastosowanie metaforyki wojennej i stylizację wypowiedzi na relację z pola walki.

Domagalik także wyzyskuje skojarzenia między mężczyzną a sferą militarną, ale w nieco odmienny sposób. Przykładowo, na określenie mężczyzny używa ona reifikującej metafory *harpuna*. Innym zabiegiem umniejszającym rolę mężczyzny jest zastosowanie do jego charakterystyki metafory myszy, która służy wyeksponowaniu negatywnie odbieranych cech gryzonia przypisanych mężczyźnie. Tak przedstawiony mężczyzna nie czuje się już autorytetem, co ewokuje fraza *Nie jestem alfą i omegą*.

W obrazie mężczyzny felietonistka eksponuje siłę fizyczną, której uosobieniem jest Arnold Schwarzenegger, kulturysta o wielkiej tężyznie fizycznej (atletyczna, muskulatura budowa ciała) i mocy charakteru. Zachwyty nad ciałem mężczyzny wyrasta z przekonania autorki o zależności jego fizyczności od męskiego hormonu płciowego testosteronu, biologii

kierującej męskim zachowaniem (*wszystko, co męskie w mężczyźnie, katalizator stuprocentowej męskości*). Męskość budują tu zatem cechy charakteru i piękne ciało mężczyzny (*Adonis, playboy*).

Nawiązując do starożytnych czterech typów osobowości (sangwinik, choleryk, flegmatyk, melancholik), felietonistka wskazuje cztery typy mężczyzn: *pragmatyczny, tradycyjny, niepewny* oraz *sfeminizowany* i dodaje do nich dwa kolejne typy: *dżentelmen* i *pseudodżentelmen*. Każdy z tych typów opisany został w odniesieniu do kobiety, choć finalnie Domagalik podkreśla nieprzydatność mężczyzny w damskim świecie. Autorka w sposób ambiwalentny przedstawia mężczyznę: raz stosuje metaforę męża jako pakunku i sprowadza mężczyznę do rzeczy, nad którą panuje żona, innym razem cechy mężczyzny warunkują poczucie jego wyjątkowości, przez co odkrywa on swoją męskość (umiejętność radzenia sobie w różnych sytuacjach, namiętność oraz zdolności przywódcze).

W felietonach Tomasza Raczka wizerunki kobiety i mężczyzny przeplatają się ze sobą, uzupełniają, a autor poświęca tyle samo uwagi kobiecie i mężczyźnie. Małgorzata Domagalik natomiast skupia się w dużej mierze na kobiecie, a mężczyzna jest jedynie jej uzupełnieniem. Wizje kobiet i mężczyzn, uobecnione w felietonach Domagalik i Raczka, przedstawione zostały w emocjonalny sposób, czemu służy przede wszystkim leksyka wartościująca, ale także kontrastowanie obrazów (Raczek) czy ironicznie nacechowana metaforyka (Domagalik). Autorzy posługują się wieloelementowymi lub szeregowo ułożonymi zestawieniami, a metaforyzacja ich wypowiedzi pozwala na przedstawienie mniej lub bardziej oryginalnego obrazu kobiety i mężczyzny bazującego na stereotypach płci, które w tekstach podlegają twórczym modyfikacjom.

Ufam, że moja praca, podejmująca zagadnienie wizerunków kobiety i mężczyzny, zaprezentowanych w prasie, jest nie tylko ciekawym szkicem przybliżającym fragment językowego obrazu świata z nieodległej przeszłości, ale także pozwoli spojrzeć na różnorodne współczesne sposoby portretowania kobiety i mężczyzny z szerszej, historycznej już perspektywy.

12.10.2011.

Katolena
Męska